

ОСОБИСТІТЬ
У КОНТЕКСТІ
МОРАЛЬНОГО ТА
ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ

МОНОГРАФІЯ

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2019

УДК 159.923.5
О-75

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол №9 від 31 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти:

Я. О. Гошовський, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

О. М. Кікінежді, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

О. В. Камінська, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

О-75 Особистість у контексті морального та професійного зростання: монографія / за ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Київ : «Центр учбової літератури», 2019. – 192 с.

ISBN 978-611-01-1693-0

Моральність особистості неможлива без усвідомлення і прийняття концепту «гідність». У книзі розкривається сутність цієї моральної цінності, її розвиток та врахування у процесі соціальної взаємодії.

Окрема інформаційна лінія у контексті морального становлення особистості присвячена аналізу конструктивно-деструктивного впливу молодіжного субкультурального простору на особистісний розвиток у період підліткового віку.

Проблематика особистісного становлення у процесі професійної життєдіяльності подана через ідеї розвитку психологічної культури вчителя як особи, що стоїть у витоків духовного розвитку майбутніх поколінь. У книзі піднімаються питання щодо сучасних проблем зайнятості та наслідків, які вони породжують; обговорюються особливості особистісних трансформацій під впливом професійного функціонування. Для обговорення виокремлюються питання розвитку соціального інтелекту як предиктора успішної реалізації завдань соціальної взаємодії у процесі професійної педагогічної діяльності; висвітлюються питання нових стратегій фасилітативної взаємодії у професійній діяльності вчителя.

УДК 159.923.5

ISBN 978-611-01-1693-0

© Авторський колектив, 2019
© Видавництво «Центр учбової літератури», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
----------------------------	---

МОРАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ

ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	6
---	---

Павелків Роман

ДИТЯЧА ПРОСОЦІАЛЬНІСТЬ: СТРАТЕГІЧНИЙ АСПЕКТ	22
--	----

Корчакова Наталія

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	40
--	----

Кулакова Лариса, Кулаков Руслан

КОНСТРУКТИВНО-ДЕСТРУКТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР	56
--	----

Павелків Віталій

ПИТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КРИЗИ ЗАЙНЯТОСТІ ОСОБИСТОСТІ	73
---	----

Рудюк Олег

ПРОФЕСІЙНА АВТЕНТИЧНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦЯ З ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ	89
--	----

Примачок Людмила

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ УКРАЇНИ	105
--	-----

Созонюк Ольга

РЕПРЕЗЕНТАТИВНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПЕДАГОГА	123
---	-----

Івашкевич Едуард, Яцюрник Алла

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФАСИЛІТАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ	140
--	-----

Хупавцева Наталія

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПАРАДИГМІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА	156
---	-----

Михальчук Наталія, Івашкевич Ернест

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
---	-----

КОНСТРУКТИВНО-ДЕСТРУКТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР

Розвиток особистості, розмаїття її духовного світу залежить не лише від загальної культури суспільства, системності його нормативної бази, а й долучення окремо взятої людини до системи суспільних цінностей, їх визнання та інтеріоризації. У зв'язку з цим, особливої уваги у психологічній науці заслуговують процеси, які висвітлюють культурну диференціацію сучасного суспільства: появу неформальних угруповань, формування субкультур, розгортання контркультурного простору. Вивчення сутності цих явищ та їх впливу на підростаюче покоління дозволяють не лише прогнозувати стратегію подальшого розвитку суспільства, а й своєчасно коригувати несприятливі тенденції у цій сфері. Суспільство взагалі, і психологічна наука зокрема, повинні своєчасно знаходити відповідь на виклики, що виникають у суспільному житті, віднаходити шляхи запобігання розвитку негативних тенденцій у системі міжособистісної взаємодії. Особливої гостроти це питання набуває відносно соціального простору, у якому відбувається становлення молоді, розвиток особистості у період підліткового зростання.

Молодіжний простір – унікальне явище, що об'єднує калейдоскоп подій, систему мрій і сподівань, розмаїття юнацьких устремлінь і прагнень. Значущу роль у його функціонуванні належить субкультуральним явищам. Відображаючи внутрішній світ молодої людини, вони виступають своєрідним способом її самореалізації, шляхом задоволення потреби у самовираженні.

На сьогодні в науковій літературі все частіше піднімаються питання розгортання нових процесів у творенні субкультурних просторів, трансформації їх впливу на становлення ціннісної сфери особистості та її поведінку. Особливої ваги ці питання набувають в умовах соціально-економічної нестабільності, кризовості у розвитку суспільних процесів. Несприятливість загальної суспільної атмосфери зумовлює підвищення ризикованості молодіжних субкультур, появу у суспільстві спроб легітимізувати у рамках субкультурального простору поведінкових штампів, які протягом багатьох років сприймалися як асоціальні (Н. В. Царахова, 2015, [151, с. 233]).

Наукове поняття субкультури є доволі широким, багатограним, і водночас дискусійним. Зазвичай під субкультурою розуміють систему

норм, цінностей, настанов, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від панівної в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею (Є. Подольська [121]). Поняття «субкультура», «субкультурний простір» – це міждисциплінарні дефініції, які, в силу складності й розмаїття узагальнених процесів, не мають єдиної усталеної системи поглядів на їх сутність. Кожна наука інтерпретує і описує поняття «субкультура» з позицій свого предмету та методології. Психологічні дослідження зосереджені на вивченні внутрішніх ознак субкультури, системи її нормативного простору, цінностей, ідеалів та їх впливу на становлення особистості. При цьому мова йде як про учасників субкультуральних об'єднань, так і членів усього суспільства. Аналіз функціонування субкультурального простору і його впливу на особистість здійснюється у логіці системно-динамічного, синергетичного, інформаційного, генетичного, ієрархічного, когнітивного підходів.

Субкультура може формуватися і реалізовуватися різними групами людей. За критерієм її носіїв виокремлюють: статево-вікові спільноти (дитяча субкультура, молодіжна, чоловіча, жіноча тощо); соціально-професійні спільноти (субкультура робітників, інтелігенції, еліти, злочинні субкультури та ін.); релігійні спільноти (М. Соколов [136; 137]). Для нашого дослідження найвагомішу сутність відіграє перший критерій, який дозволяє виокремити субкультуру за віковим критерієм її носіїв. У віковій психології молодіжна субкультура визначається як похідна від культури дорослих і здебільшого вторинна відносно неї (В. А. Аверин [5], Н.Ф. Головатий [42]).

Субкультуральне середовище – це унікальний соціально-психологічний феномен, що здійснює суттєвий вплив на процеси соціалізації та самореалізації молоді. Його вплив на формування молоді є багатограним, різномодальним (континуум конструктивність-деструктивність) та полівекторним. Неформальні молодіжні течії це важливий чинник особистісного та соціального становлення підлітка, що обумовлює формування ціннісної сфери, розвиток особистісних якостей та властивостей самосвідомості, особливості стосунків з оточуючими та характер поведінки. Приналежність молоді до неформальної спільноти передбачає прийняття нею системи цінностей, норм, стилю життя, зовнішніх ознак певної субкультури. В основі цього процесу лежать механізми соціально-психологічної ідентифікації.

Традиційно у вивченні молодіжних субкультур та неформальних об'єднань виокремлюють три основні підходи:

- розгляд феномену молодіжної субкультури через призму кризи існуючих моделей соціалізації особистості;

- пояснення неформальних молодіжних рухів як способів протидії підлітків і юнаків існуючій системі;
- розкриття психолого-педагогічних особливостей учасників молодіжних об'єднань.

Молодіжна субкультура широко вивчається в педагогічній і психологічній науці (Г. Абрамова, Т. Алексеєнко, Є. Бресва, Е. Еріксон, Н. І. Грищенко [47], Д. Дроздовський [59], М. М. Закович [66], С. Ю. Замула [68], М. Ейзенштадт, С. Іконніков, І. Кон, В. Лармін, С. Левіков, В. Лісовський, Л. Мардахаєв, К. Манхейм, Р. Льовінталь, М. Мід, В. Ольшанський, Д. Петрова, О. Семашко, З. Сікевич, Е. Суїменко, О. Толстих, Т. Щепанська, О. Якуба). Дослідники і теоретики різних шкіл та напрямів вивчають молодіжні субкультури як соціально-психологічний феномен під різним ракурсом. Все ж, як у психологічній науці, так і у інших галузях знань залишається значне коло невирішених питань. Як зазначає К. Глебова, у проблематиці молодіжної субкультури простежується наявність істотних протиріч між впливом субкультури на молодь і недостатнім теоретичним висвітленням питань про соціально-історичні передумови її формування, сучасний стан і тенденції розвитку; зарубіжним досвідом роботи з молодіжними субкультурами і відсутністю його систематизації та використання у вітчизняній практиці [39].

Входження молоді людини у субкультуральний простір полідетерміноване. У загальній сукупності чинників можна виокремити дві групи спонук:

- соціальні й соціально-психологічні чинники, що детермінують зміни соціальної ситуації розвитку молоді;
- вікові й диспозиційні особливості розвитку особистості.

До першої групи можна віднести: кризові явища в суспільстві та інституті сім'ї, комерціалізацію засобів масової інформації, привабливість інгрупових процесів життєдіяльності неформальних об'єднань, неналежне врахування дорослими вікових особливостей підлітків.

Друга група причин продукування молодіжної субкультури, її прийняття та ідентифікація з нею, зумовлена специфікою вікового розвитку особистості. Найчастіше в науковій літературі обговорюються такі психологічні причини, як потреба в друзях, конфлікти в школі та вдома, недовіра до дорослих, протест проти невизнання та обману, переживання самотності, прагнення підлітків до відособлення, автономізації, що проявляються у прагненні до самостійності, та незалежності; захист у різних його проявах: психологічному, фізичному, моральному, матеріальному; наявність доступу до інформації, яку підліток

не отримує в сім'ї чи школі; наявність емоційно насиченого спілкування та задоволення, що приходить від групової діяльності; чесність, відвертість і щирість відносин у групі ровесників; можливість подолання внутрішнього конфлікту особистості та конфлікту в мікросоціумі, насамперед, у сім'ї.

Загалом можна констатувати, що стратегію входження у молодіжну субкультуру найчастіше пов'язують із віковими особливостями розвитку: прагненням до самовизначення та самореалізації, задоволенням почуття дорослості, ціннісно-смысловим усвідомленням власного життя.

Потяг молодих людей до субкультурального простору пов'язують із двома групами смислових конструктів:

- сприйняття неформального об'єднання як референтної групи та
- переживання психологічних проблем у стосунках із оточуючими.

Світ субкультури – унікальний простір соціалізації особистості, її індивідуального та соціального становлення. У різні вікові періоди субкультура, як особливий соціальний феномен, детермінує розвиток особистості по-різному: шляхом визнання субкультурних процесів чи їх ігнорування; активної конфронтації чи загальної поінформованості; активного долучення чи пасивного споглядання. Характер цих процесів має особливу значущість у період підліткового зростання. Від наближення молоді до субкультурального простору, особливостей його нормативно-ціннісних основ значною мірою залежать наслідки субкультурального впливу на розвиток особистості. Суспільства не може не враховувати ці процесів, особливо якщо мова йде про загострення негативних тенденцій у молодіжному середовищі.

Молодіжні субкультури, як соціально-психологічні феномени, здатні виконати як позитивні, так і негативні функції щодо суспільства загалом та становлення і розвитку особистості. Стихійність життєдіяльності неформальних груп, некерованість спілкування молодих людей може призвести до переродження об'єднання в асоціальні форми, що матиме тяжкі наслідки. У останні десятиріччя ми стали свідками підвищення агресії у молодіжному просторі. Цькування, напади, пряма агресія протезуються як у середовищі освітніх закладів, так і життєдіяльності неформальних молодіжних об'єднань. Сучасний молодіжний простір, в умовах сьогоденних реалій, продовжує зберігати високий рівень деструктивності. Агресія в неформальних та формальних об'єднаннях підлітків не лише не знижується, а навпаки – набуває ще більшої гостроти, витончених та жорстоких форм. Тому пошуки шляхів гуманізації молодіжного субкультурального простору є життєво

необхідним та соціально значущим. Як зазначає М. Гогуєва, здійснення ефективної молодіжної політики, розробка наукового підходу у вирішенні молодіжних проблем вимагає системних знань специфіки сучасного підростаючого покоління, обізнаності з особливостями сучасної молодіжної субкультури (М. М. Гогуєва [41, с. 1]).

Підлітковий вік – відповідальний період онтогенезу, який постійно привертає увагу науковців і практиків дихотомічною модальністю особистісного й соціального розвитку. У цей віковий період творення особливого молодіжного культурного простору, пошук власної неповторної особистості поєднуються із загрозами виникнення несприятливих тенденцій, прийняттям підлітками асоціальних ціннісних установок та формування агресивних форм поведінки.

Існує декілька методологічних підходів у дослідженні специфіки вибіркового ставлення підлітка до ціннісних систем молодіжних субкультур: *культурологічний, аксіологічний, онтологічний, синергетичний та середовищний*. У дослідженнях соціологічного спрямування увага переважно зосереджується на зовнішніх соціальних чинниках, що обумовлюють субкультуральний рух. У психологічних роботах більш доречним, за нашим розумінням, є погляд на диспозиційну детермінацію явища, пошук відповіді на питання про те, чому відбувається формування молодіжної субкультури, що спонукає підлітків до творення власної системи світобачення та продукування ідей, які лягають в основу молодіжних форм і стилів поведінки, виступають об'єднуючим началом для виокремлення на фоні загальноприйнятої культури. Необхідно відзначити, що психолого-педагогічні дослідження у цьому напрямку інтенсифікувалися лише в останні роки.

На сучасному етапі широкий розвиток отримали дослідження специфіки підліткової субкультури. До них належать праці М. Аругюняна, Т. Бендаса, Г. Карелової, О. Кириліної, І. Кледина, О. Лахова, Т. Мельникової, О. Хасбулатова та інших. Ціннісні орієнтації молодіжних об'єднань досліджують А. Андреев, І. Баєва, А. Бароненко, В. Бобахо, А. Журавков, Н. Калягін, О. Карпукін, К. Кокшенєва, С. Кузіна, А. Медведев та ін., які розкривають різні аспекти моральної культури різних типів і видів молодіжних об'єднань.

Аналіз психологічних характеристик сучасних молодіжних субкультур дозволяє сформулювати наступні висновки:

– молодіжна субкультура – це сукупність молоді, об'єднаної цінностями, позиціями, смаками, які виявляються у сфері дозвілля, не торкаючись сімейних і трудових стосунків;

– молодіжна субкультура має зовнішні (імідж, сленг, форми поведінки) і внутрішні (норми, цінності, установки, ідеали) ознаки;

– молодіжна субкультура розділяє більшу частину ідеалів, цінностей, норм, прийнятих у домінуючій культурі, але у деяких позиціях розходиться з нею;

– молодіжна субкультура – етап соціалізації (чи псевдосоціалізації) особистості, простір для прояву дорослості, індивідуальності, творчості, самотності;

– існує велика кількість класифікацій молодіжних субкультур, зокрема виокремлення просоціальних, асоціальних та антисоціальних субкультур (М. Логвінова, Т. Логвінова [94]).

Виконані наукові дослідження дозволили виокремити основні риси молодіжних субкультур:

– молодіжна субкультура є соціальною спільністю, кожен представник якої сам зараховує себе до неї;

– члени такої спільності можуть формувати як групи безпосереднього контакту (компанії, об'єднання, тусовки), так і об'єднання для віртуального спілкування;

– входження молодої людини в ту чи іншу молодіжну субкультуру означає ухвалення та розділення її норм, цінностей, світосприймання, манер, стилю життя, а також зовнішніх атрибутів приналежності до даної субкультури (зачіска, одяг, прикраси, жаргон);

– молодіжна субкультура зазвичай виникає навколо певного «центру», пристрастей до музичних стилів, способу життя, відносини до певних соціальних явищ та інше;

– значущі для тієї або іншої молодіжної субкультури ідеї та цінності отримують зовнішній вираз в обов'язковій для її членів символіці і атрибутиці групи.

У роботах Л. Шабанова ці риси отримали ще більш детальну конкретизацію [154]. На його думку, неформальні молодіжні об'єднання характеризують:

– спонтанне виникнення на базі стихійного спілкування в конкретних умовах, конкретній ситуації;

– самоорганізація і незалежність від офіційних (формальних) структур;

– обов'язкові для учасників моделі поведінки, спрямовані на реалізацію потреб (самоствердження, соціальний статус, захищеність, престижна самооцінка);

– відносна стійкість і певна ієрархія;

- яскраво виражені особливості світогляду, ціннісних орієнтацій, відносин до зовнішнього світу, поведінкових стереотипів;
- атрибутика, що підкреслює приналежність до тієї чи іншої конкретної групи.

Входження молодого людини у неформальні об'єднання, визнання і прийняття нею цінностей певної субкультури самі по собі ще не визначають наслідки, що настають для особистості та її поведінки. Основну детермінуючу силу у цьому процесі має характер ідей, що лежать в основі молодіжного угруповання. Особливу небезпеку мають субкультури, що сформувались на основі деструктивних цінностей. Рівень їх суспільної небезпеки залежить від соціальної шкідливості псевдозаконів субкультури, її асоціальної орієнтованості, прагнення до аморальної, антисуспільної поведінки.

Найбільшу небезпеку становлять молодіжні субкультури, які пропагують агресивний стиль поведінки: субкультури кримінального (гопники, скінхеди тощо) та радикально-конструктивного спрямування (екстремістські політизовані субкультури), оскільки передбачають насилля, жорстокість, невмотивовану агресію і навіть вбивство. Агресивність у психологічній науці недаремно визначають як прояв деформації особистості, оскільки вона видозмінює як світосприйняття та світорозуміння, так і поведінкові прояви суб'єкта. Субкультуральний простір має багато чинників, які здатні підвищувати агресивні та деструктивні тенденції особистості. Це і підвищена інтрапсихічна агресивність окремих адептів підліткових спільнот, і недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, і формування системи ірраціональних цінностей і традиції субкультурального середовища.

Дослідження психогенези агресивної поведінки у підлітковій субкультурі здійснювалося нами на основі авторської концепції «деструктивного поля». Її сутність полягає у розкритті загальних закономірностей виникнення негативних трансформацій у розвитку особистості підлітків, становленні їх самоідентичності та інгрупової ідентифікації під впливом дії агресивно-деструктивного фону субкультурального простору. Входження несформованої особистості у спільноту, яка продукує деструктивну атмосферу, прийняття та інтеріоризація її цінностей є:

- предиктором особистісних деструкцій,
- видозміни процесів соціального пізнання та морально-етичного оцінювання соціальної реальності,

- характеру міжособистісної взаємодії та власної участі у групових процесах.

У субкультурах негативного спрямування увага тінейджерів спрямовується на задоволення власних потреб і потреб спільноти без урахування нормовідповідності поведінкових стратегій та стилів їхньої реалізації. Інгрупові процеси спричиняють інтенсифікацію процесів емоційного задоволення в межах спільноти, навіть шляхом ігнорування спокою та безпеки інших людей.

Авторський методологічний підхід у поясненні феномену деструктивності і агресії у підліткових субкультурах вибудовувалася на основі урахуванням декількох наукових теорій: генетичної психології, теорії соціалізації особистості, соціального научіння, конформності та колективістичного самовизначення, теорії агресивного стимулу, фрустрації-агресії, нормативного соціального впливу, соціального зв'язку, теорії «дрейфу та нейтралізації». Концепція деструктивного поля передбачає, що генеза агресивності у підлітковій субкультурі – це динамічний процес, що має здатність до самопідсилення, яке виявляється у прогресуванні деструктивних тенденцій у життєдіяльності спільноти, підвищенні психологічної готовності її членів до агресивно-деструктивної поведінки, зростанні кількості ірраціональних самовиявів, послабленні критичності в оцінюванні реальних вчинків та намірів.

Деструктивно-агресивне поле субкультури впливає на особистість через два канали зв'язку:

- дію сил групи як цілісної системи;
- сукупність особистісних процесів, зорієнтованих на приєднання індивіда до спільноти.

Конвергенція цих систем об'єднує значну кількість психологічних механізмів, що забезпечують процес інтеграції підлітка у молодіжну спільноту. До механізмів, що зумовлюють значущість і впливовість групи ми відносимо наслідування, ідентифікацію, інтеграцію, конформізм, самокатегорізацію, змагальність, психічне зараження, самопрезентацію, емансипацію, механізм розмитой відповідальності, деіндивідуалізацію, імітацію, соціальне порівняння.

Теоретичні пошуки та попереднє пілотажне дослідження дозволили виокремити основні закономірності дії деструктивного поля на особистість підлітка. Чим інтенсивніші процеси групової динаміки у субкультуральному просторі, тим більш привабливим він є для підлітків; чим креативнішим є лідер молодіжної спільноти, тим вище емоційне задоволення її учасників та нижчий рівень їх критичності щодо системи

групових приписів; чим більш онтогенетично раннім є входження підлітка у молодіжну спільноту, тим вищий рівень зумовленості процесів пошуку ідентичності груповими процесами підліткової субкультури; чим більш безкарними є наслідки деструктивних дій, вчинених групою, тим вищий рівень готовності її членів до подальших деструкцій; чим вищий рівень самопрезентаційної мотивації особистості, тим вища готовність підлітка до ризикових форм поведінки; чим вищий рівень агресивних тенденцій у спільноті, тим яскравіше простежується конфліктно-агресивна ідентифікація у особистісних самоописах та самооцінках.

У процесі емпіричного дослідження було здійснено вивчення рівня загальної обізнаності підлітків щодо сучасних тенденцій молодіжних субкультуральних рухів, проаналізовано особливості їхнього ставлення до субкультуральних цінностей, діагностовано готовність школярів до їх критично-диференційного сприйняття, встановлено їхню субкультуральну приналежність.

Субкультуральна приналежність визначалася із урахуванням чотирьох типів ознак: *зовнішніх* (зовнішній вигляд, одяг, ритуальні предмети, символи ідентифікації з певною субкультурою); *соціально-комунікативних* (характер взаємодій, комунікативний стиль); *футуристичних* (специфічне ставлення до майбутнього, як свого, так і світу в цілому) та *мотиваційно-психологічних* (інтереси, мотиви специфічної активності, загострені субкультуральні психологічні риси). На підставі самоідентифікації та думок експертів загальна вибірка респондентів була розділена нами на чотири підгрупи: підлітки, що знаходяться за межами субкультурального простору; адепти субкультур позитивного спрямування; підлітки із субкультур деструктивного спрямування; підлітки із субкультур негативного спрямування, які внаслідок учинення протиправних дій знаходяться під слідством

Для виокремлення членів молодіжних субкультур та вивчення когнітивно-оціночного ставлення підлітків до існуючих молодіжних субкультур застосовувалася авторська методика «Ти і молодіжна субкультура». Анкета спрямовувалася на вивчення загальної обізнаності молоді із субкультуральним рухом та встановлення особливостей диференційованого ставлення до цього феномену. Ідентифікацію приналежності підлітків до молодіжних субкультур було встановлено за допомогою первинної бесіди «Я – неформал», вивчення думок однолітків та експертів, якими у нашому дослідженні виступали вчителі. У процесі дослідження нами було встановлено приналежність досліджуваних до середовища молодіжної субкультури, розуміння цінностей неформального

об'єднання, відмінність від інших субкультур. Саморозуміння підлітків вивчалось за допомогою пропозицій, спрямованих на дослідження значимих переживань, оцінку цінності групи у власній життєдіяльності, а також рефлексивну самооцінку, що формується до початку підліткового віку. Результати первинних бесід підкріплені думками педагогів та психологів щодо приналежності підлітків до середовища молодіжних субкультур.

У нашому дослідженні було здійснено вивчення рівня загальної обізнаності підлітків щодо сучасних тенденцій молодіжних субкультуральних рухів, проаналізовано особливості їхнього ставлення до субкультуральних цінностей, діагностовано готовність школярів до їх критично-диференційного сприйняття, встановлено їхню субкультуральну приналежність [117]. Субкультуральна приналежність визначалася із урахуванням чотирьох типів ознак: зовнішніх (зовнішній вигляд, одяг, ритуальні предмети, символи ідентифікації з певною субкультурою); соціально-комунікативних (характер взаємодій, комунікативний стиль); футуристичних (специфічне ставлення до майбутнього, як свого, так і світу в цілому) та мотиваційно-психологічних (інтереси, мотиви специфічної активності, загострені субкультуральні психологічні риси).

Своє дослідження ми розпочали із вивчення питань щодо наявності субкультурального руху у підлітковому середовищі та ставлення до нього у школярів різних вікових підгруп. Співставлення кількісних показників субкультуральних течій, виокремлених учасниками опитування, засвідчує, що впродовж підліткового періоду відбувається їх зростання. Підлітки усіх вікових підгруп здатні до диференційованого сприйняття молодіжних субкультур. В опитуванні брали участь учні 7-10 класів. Віковий діапазон опитаних від $M = 12,8$ р. до $M = 15,8$ р.

Анкетування дозволило встановити загальну обізнаність підлітків про сутність молодіжної субкультури, її різновиди, особливості формування та вплив на розвиток особистості. При оцінюванні враховувалося два показники: широта знань та їх адекватність. За їх показниками відповідно визначалися *три рівні* загальної обізнаності підлітків із явищем субкультури. Учні середнього і старшого підліткового віку володіють інформацією щодо феномену субкультури і її особливостей у молодіжному середовищі. Система когнітивних уявлень четвертої частини учасників опитування (26,8%) оцінена нами як висока [с. 275]. Школярі розуміють сутність явища субкультури, виокремлюють найбільш адекватне визначення її сутності, серед запропонованих, розуміють її вплив на розвиток особистості.

Аналіз вікової динаміки когнітивної готовності підлітків до адекватного сприйняття субкультури вказує на позитивну вікову динаміку процесу. Відбувається як розширення і уточнення знань про функціонування молодіжного руху, так і підвищення рівня адекватності у його оцінці. Якщо у першій віковій підгрупі до високого рівня когнітивної обізнаності нами було віднесено 10,9 % учасників, то у кінці старшого підліткового віку ця підгрупа склала 34,2 % вибірки. Співставлення змін, що відбуваються у системі знань підлітків про молодіжні субкультури засвідчує наявність стрибка у їх загальній обізнаності у період 13-14 років. Зокрема у другій віковій групі (М = 13,5 р.) підгрупа високого рівня сформованості загальних уявлень про субкультуральні явища склала третину вибірки (29,9 %), у той час як у попередній віковій підгрупі вона охоплювала лише її десяту частину (10,9 %).

Аналіз змістового компоненту змін у системі уявлень також висвітлює певні вікові особливості процесу. Якщо на початку середнього підліткового віку переважно відбувалося розширення знань про різні аспекти молодіжного руху, то до кінця періоду простежувалося підвищення точності і адекватності розуміння функціонування феномену. Все ж варто зазначити, що після 13,5 років значного розширення підгрупи з високим рівнем обізнаності про субкультуральні явища ми не простежили. За нашим розумінням, це зумовлено тим, що, сформувавши первинну систему явлень про явище, більшість підлітків не долучаються до функціонування неформальних об'єднань субкультурального типу. Процес їх соціалізації відбувається у рамках традиційних соціальних інституцій: школа, сім'я, діадичні об'єднання чи відносно ізольовані мікрогрупи. Підтвердженням наших міркувань є і те, що майже третина підлітків (27,1 %) має досить низьку систему уявлень про молодіжні рухи, їх особливості та функціонування. Підгрупа цього рівня найбільш представлена у наймолодшій групі (39,3 %).

До кінця періоду четверта частина учасників опитування (26,8 %) зберігають низьку обізнаність про вищезначений феномен. Все ж варто відзначити, що у цю підгрупу увійшли не лише підлітки, яких не цікавить інформація про молодіжні субкультури чи їх різновиди, а й ті, у кого сформувалися ірраціональні уявлення про ці явища. Ці висновки підтверджуються результатами аналізу емоційно-оцінного ставлення підлітків до феномену молодіжної субкультури. Зокрема, відповідаючи на запитання анкети: «Чи можуть сучасні субкультури завдати шкоди молодій людині?», четверта частина опитаних (25 %) декларують заперечну позицію.

Найчастіше ця категорична відповідь простежувалася у відповідях восьмикласників (M = 13,5 р.). На нашу думку, це зумовлюється як інтенсифікацією процесів входження до субкультурального простору, так і відсутністю критичності у сприйнятті внутрігрупових процесів, оцінюванні норм і ціннісних орієнтацій членів неформальних об'єднань у цей віковий період. До кінця підліткового періоду відбувається підвищення адекватності сприйняття субкультурального простору, рівня його об'єктивного оцінювання, що позначається на характері прийняття. У старшому підлітковому віці лише незначна частина учасників опитування (7,3%) не помічають можливих негативних наслідків участі у неформальних об'єднаннях.

Важливим напрямком у вивченні субкультурального простору є питання готовності підлітків до критично-диференційованого сприйняття різних молодіжних течій. Співставлення кількісних показників субкультуральних течій, виокремлених учасниками опитування, засвідчує, що впродовж підліткового періоду відбувається їх зростання. У процесі реального і віртуального міжособистісного спілкування підлітки дізнаються про особливості різних субкультуральних течій та формують власне ставлення до їх основних різновидів.

Як засвідчує проведене дослідження, підлітки усіх вікових підгруп цього вікового періоду здатні до диференційованого сприйняття молодіжних субкультур. Діапазон виокремлених ними течій досить широкий: від 6,8 у наймолодшій підгрупі, до 9,7 у найстаршій [117, с. 279].

Серед течій позитивного спрямування підлітки найчастіше виокремлювали субкультуру геймерів, хіп-хоперів, металістів, емо, ванільок, графіті, зелених, байкерів, реперів, культуристів, паркурістів; серед негативних – субкультуру гопників, скінхедів, футбольних фанатів, сатаністів, зачеперів.

Обізнаність щодо певного соціального явища, як відомо, є одним із предикторів інтеграції молоді людини із певною спільнотою, передумовою її входження у це об'єднання. З іншого боку, рівень субкультуральної обізнаності у сучасній психологічній теорії розглядається як важлива лінія формування соціокультурної компетентності підлітків. Як зазначає О. Ситникова субкультурна грамотність є інтегративною особистісною якістю, яка характеризується системною культурологічною та соціологічною інформацією, ціннісним ставленням суб'єкта до сучасних культурних явищ, активною соціальною позицією, що забезпечує базу для формування соціокультурної

компетентності підлітка та здійснюється через реалізацію пізнавальних, регулятивно-поведінкових, ціннісних функцій. У її структуру входить інформаційний, нормативний, мотиваційний та діяльнісний компоненти.

За нашим розумінням, вагому роль у субкультуральній компетентності відіграє і емоційна складова. Як показало дослідження, майже половина опитаних (42,7 %) позначають своє ставлення до представників молодіжних субкультур як нейтрально-байдуже. У цьому випадку знання не поєднуються з емоційним відношенням, а отже не можуть спричинити рух до об'єднання. Прихильне налаштування задекларувала третина учасників опитування (28 %). Переважно таке ставлення було позначене категорією «приємно» (17,1 %) чи категорією «з цікавістю» (9,8 %). Значна частина респондентів (29,3 %) вказали на наявність негативного сприйняття субкультурального руху. Своє відношення вони передавали через категорії фрустраційного характеру («дратують» – 13,1 %) чи страху («зі страхом» – 8,5 %). Позиції повного протистояння прозвучали у відповідях 7,6 % респондентів. Як вказали підлітки, їх вороже ставлення до представників субкультури зумовлене негативним досвідом взаємодії з такими спільнотами.

Близький до попереднього є і розкид емоційного реагування підлітків на зовнішній вигляд представників різних субкультур. Негативні емоційні реагування учні позначали через категорії «осуду» (12,3 %), «гніву» (7,9 %), «страху» (5,5 %) та «відрази» (7,7 %). Натомість більшість учасників опитування (66,6 %) продемонстрували не лише толерантні типи реагування («цікавість» – 32,9 %; «схвалення» – 16,2 %), а й більш яскраві емоційні реакції («подив» – 9,3 % та «захоплення» – 8,2 %).

Приналежність підлітків до молодіжних субкультур встановлювалася нами за результатами опитування (методика «Я – неформал») та вивчення думок однолітків і дорослих із найближчого середовища. Експертам пропонувалося здійснити атрибуцію на підставі аналізу чотирьох типів ознак субкультуральної приналежності: зовнішніх (зовнішній вигляд, одяг, ритуальні предмети, символи ідентифікації з певною субкультурою); соціально-комунікативних (характер взаємодій, комунікативний стиль); футуристичних (специфічне уявлення про відношення до майбутнього, як свого власного, так і світу в цілому) та мотиваційно-психологічних (інтереси, мотиви специфічної активності, загострені субкультуральні психологічні риси).

Як показало обстеження, із 1296 опитаних 469 підлітків вказали на свою приналежність до молодіжних неформальних об'єднань. Відкоригувавши цей показник на підставі думок експертів, ми дійшли

думки, що про субкультуральну приналежність можна говорити відносно 502 школярів середнього та старшого підліткового віку, тобто 38,7 % від загальної вибірки. З них частина школярів (208 осіб) віднесені нами до субкультур негативного спрямування (16,1 % загальної вибірки). У вибірку увійшли представники чотирьох субкультур цього типу: гопники, культуристи, зачепери та скінхеда. Решта підлітків є adeptами субкультур позитивного спрямування: емо, паркурники, графіті, ванільки, шопери. Зазначимо, що при формуванні вибірки враховувалися думки експертів щодо рівнів деструктивно-агресивної поведінки школярів на початку вікового періоду. Це забезпечило відносну монолітність груп, шляхом вилучення з вибірки дітей з ознаками ранньої дезадаптації, які не могли зумовлюватися субкультуральними процесами. Отже, у дослідженні брали участь лише підлітки, які за особистісними та соціально-психологічними показниками на початку підліткового віку, за оцінками експертів, суттєво не вирізнялися із загального учнівського контингенту.

Як показало проведене дослідження, характер поведінки підлітків значною мірою визначається саме рівнем їх субкультуральної ідентичності. Вивчення цього питання показало значний розкид респондентів за ступенем ідентифікації з молодіжним субкультуральним простором. Зокрема, лише третина із них (34 %) вказують на беззаперечне прийняття цінностей субкультурального середовища та їх чітке дотримання (повна ідентичність). У 28 % досліджуваних діагностована розмита субкультуральна ідентичність. Її носіям властиві слабкі почуття й низький рівень інтолерантності до нечленів їх спільноти. 18 % учасників опитування мали досвід перебування у різних молодіжних неформальних об'єднаннях, тому можна констатувати субідентичність, ознакою якої є постійний пошук відповідної спільноти за переконаннями та цінностями. П'ята частина учасників (20 %) була віднесена нами до групи осіб з латентною субкультуральною ідентичністю.

Підлітки здатні помічати і оцінювати рівень деструктивності своєї спільноти та відповідність її нормативної бази загальноприйнятим моральним приписам. Зокрема, співставлення показників оцінювання нормовідповідності своїх спільнот представниками чотирьох підгруп показало, що простежується відмінність у сприйнятті і оцінюванні ними молодіжного простору. У групі підлітків, соціалізація яких відбувається в умовах традиційних інститутів (перша підгрупа), при оцінюванні наявності ознак деструктивності у своїх спільнотах за усіма запропонованими критеріями (наявність бійок і знущань у групі, жорсткість управління зі сторони лідера, частота вживання наркотиків та

алкогольних речовин) середній бал деструктивності склав 1,6 бала (із 6 можливих), що дозволяє констатувати його низький рівень. У той час як у третій та четвертій підгрупах середній бал деструктивності підвищився до 3,8 -4,9 бала відповідно. Найвищий показник у цій вибірці отримали такі тенденції як прояв агресії по відношенню до інших угруповань та схильність до вживання алкоголю. Високі показники обираються також за шкалами ризику, висміювання та глузування. Останні тенденції найчастіше позначаються представниками руху зачеперів.

Оцінка загального фону деструктивності групи через узагальнюючі інтегральні характеристики: рівень відхилень групових норм від загально прийнятих у суспільстві та рівень прояву агресивних тенденцій показала, що їх визнання підлітками, як типових для своїх спільнот, у двох перших підгрупах респондентів знаходяться на низькому рівні і групи за цим показником суттєво не відрізняються. У представників негативно спрямованих молодіжних субкультур показник деструктивності досяг 6,5 – 8,2 балів, що свідчить про більш неконтрольовані процеси у цих спільнотах та вибір їх адептами непродуктивних шляхів взаємодії.

Вивчення індивідуальних схильностей до агресивних та деструктивних форм поведінки засвідчує, що у представників негативних субкультур ці тенденції більш актуалізовані. Відмінність простежується як за шкалами агресії, так і ворожості (методика Баса – Дарки).

Доведено, що у підлітків з різною приналежністю до субкультурального простору простежується відмінність у системі міжособистісних налаштувань. Результати діагностики міжособистісних установочних конструктів, за методикою Т. Лірі, засвідчують, що найсуттєвіші відмінності між підлітками чотирьох підгруп, , простежуються за двома характеристиками: авторитарність та агресивність. Емпірично підтверджено, що життєдіяльність у соціальному полі субкультури з підвищеним деструктивним потенціалом перешкоджає формуванню альтруїстичних тенденцій. Якщо у двох перших підгрупах показник схильності до альтруїзму знаходиться у межах норми (8-9 балів) то у двох наступних він вказує на нижчий рівень сформованості тенденції (6,5 балів) Натомість показник егоїстичних стратегій виходить за межі норми (12,1 балів), викликаючи загострення конкурентних проявів.

Отже, отримані результати засвідчують, що підлітки усвідомлюють наявність небажаних тенденцій у своїй спільноті, але продовжують залишатися у її структурі, визнаючи норми і правила, які досить часто знаходяться на межі соціального прийняття чи взагалі виходять за його межі. Підлітки усвідомлюють наявність чи відсутність суперечностей між

нормативною базою спільноти та існуючими суспільними вимогами. Все ж ми не простежили переживання почуття провини чи сорому при констатації достатньо високих рівнів деструкції та агресії у їхніх групах. Це вказує на наявність позитивної ідентифікації з інгрупою та недостатній рівень сформованості моральної свідомості та конструкту просоціального Я, який визначається у сучасних психологічних дослідженнях як одне з центральних новоутворень підліткового періоду [81].

Зазначимо, що лише у підгрупі підлітків, що вчинили правопорушення, переживання провини чітко простежувалися. Більшість із них шкодують, що втратили свободу і діяли безрозсудно. На жаль, звинувачення переважно адресовані не собі, а певним ситуативним обставинам чи певним людям, які підштовхнули їх до вчинення хуліганських дій.

Необхідно відмітити, що тенденція до сприйняття деструктивних проявів як допустимих, зберігається і за межами підліткового періоду. Зокрема, опитування студентів коледжу показало, що третина юнаків визнають наявність бажання вчинити протиправну дію; 17% опитаних вчинили б дію з корисною метою (моралізований мотив); 40% – вчинили б протиправну дію, якщо не було б іншого виходу; 8% – зробили б протиправну дію задля розваги, 78% – могли б вчинити будь-якій негативній вчинок, якщо б їх підтримали друзі (В. Р. Павелків, 2015 [115, с.77]).

Оскільки при обстеженні ми виявили широке коло підліткових субкультур із різним типом спрямування, у подальшому учасникам було запропоновано висловити думки щодо оцінки рівня відхилень групових норм від загальноно прийнятих у суспільстві та рівня агресивності, як двох самостійних інтегральних характеристик. Оцінювання загального фону групи через оцінку двох показників групової взаємодії здійснювалося за 10 бальною системою.

У підгрупі школярів, що не відносять себе до субкультурального поля (група 1) визнання рівнів деструктивності суттєво не відрізняється від цих показників у adeptів позитивно спрямованих субкультур (група 2). Показник середнього балу відповідно склав 4 та 3,7 ($t=1.35$ ($p>0.05$)).

Не помічають школярі і наявності високих рівнів агресивності у своїх спільнотах. Варто відзначити, що у представників позитивно спрямованої субкультури цей показник навіть дещо нижчий, ніж у школярів, що не ідентифікують себе з певною субкультурою. Визнання деструктивності і агресивності, як характеристик молодіжної спільноти, у двох наступних підгрупах суттєво різняться від попередніх. Зокрема,

показник деструктивності у представників негативно спрямованих молодіжних субкультур досяг 6,5 балів (із 10 можливих), що свідчить про більш неконтрольованні процеси та вибір її адептами непродуктивних шляхів взаємодії. Найвищий рівень деструктивності було зафіксовано у оціночних судженнях підлітків, що вчинили правопорушення (4 підгрупа). Показник деструктивності склав 8,2 бали ($t=8.58$ ($p<0.05$)). Підлітки зазначають, що у їхніх молодіжних об'єднаннях досить часто відбувалися різноманітні розбірки, застосування сили, підбурювання членів спільноти до протиправних дій. Ідентичними є і тенденції в оцінюванні агресивної поведінки [117, с. 288].

Закономірно, що підвищений агресивно-деструктивний фон молодіжної субкультури може загострювати індивідуальну та вікову схильність підлітків до асоціальних способів реагування. Перебування у деструктивних субкультурах формує витіснення її учасників зі сфери колективних відносин, їх ізоляцію в соціумі, тобто порушує механізми соціалізації. Депривація потреб у любові, безпеці, авторитеті, спілкуванні, викликана порушенням процесу соціалізації в сім'ї, школі, серед однолітків, призводить до появи мотивів входження до деструктивного субкультурального простору і виражається у формі: протесту, гри, боротьби, гніву, самозахисту, негативної поведінки, образи, помсти, пошуку нових вражень, гострих відчуттів, суперництва, моди, привернення уваги, пошуку співрозмовників. Всі ці мотиви викликані неуспішністю осіб, схильних до деструкцій, у навчанні, спілкуванні, діяльності та неможливістю позитивної самореалізації.

Дослідження показало, що тінейджери усвідомлюють наявність у їхніх спільнотах більш високих рівнів агресивності та деструктивності, але це не спричиняє у них втрату зацікавленості субкультуральним простором. За нашим розумінням, перспективним шляхом є розвивально-корекційних впливів є розвиток у підлітків критичного ставлення до цінностей своєї субкультури та зваженого вибору стратегій особистої поведінки. Ці тенденції викристалізуються за умови розвитку у адептів субкультурального простору особистісного конструкту морально-етичної відповідальності за власну поведінку та життєдіяльність інгрупи. Саме прийняття моральних основ поведінки у соціальному просторі однолітків та сформованість особистісних програм контролю за поведінкою можуть запобігти розгортанню негативних деструкцій як у розвитку окремо взятої особистості, так і молодіжної спільноти в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Методология и принципы анализа отношений ребенка в социальной психологии детства / В. В. Абраменкова // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 4. – С. 48-60.
2. Абраменкова В. В. Проблема отчуждения в психологии / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 5-12.
3. Абрамова В. Е. Психологическая регуляция нравственно-делового общения подростков: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. / В. Е. Абрамова. – Москва, 2001. – 150 с.
4. Авдулова Т.П. Предпосылки формирования морального сознания в старшем дошкольном возрасте: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13. / Т. П. Авдулова. – Москва, 2001. – 183 с.
5. Аверин В. А. Психология детей и подростков: учебное пособие / В. А. Аверин. – 2-е изд., перераб. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 379 с.
6. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения: учеб.-метод. Комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
7. Алпатова П. С. Некоторые проблемы социологического анализа молодежной субкультуры / П. С. Алпатова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України. – Харків, 2001. – С. 540–543
8. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества: Кн. для учителя / Ш. А. Амонашвили. – Київ : Освіта, 1991. – 111 с.
9. Аниканова А. А. Психологические факторы изменения социальных установок молодежи в социальных движениях: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. А. Аниканова. – Москва: Гос. ун-т упр, 2010. – 24 с.

10. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : Прайм–Еврознак, 2002. – 558 с.

11. Артёмов П. М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артёмов // Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32–37.

12. Асмолов А. Г. Непройдённый путь : от культуры полезности к культуре достоинства. / А. Г. Асмолов // Культурно-историческая психология и конструирование миров. – Москва : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж «МОДЭК», 1996. – 687 с.

13. Балл Г.О. Діалого-культурологічний підхід як напрям гуманізації освіти / Г.О. Балл, А. Г. Волинець, С. О. Копилов // Психологія – школі : зб. матер. Другого міжрегіон. наук. практик. семінару (Рівне, 16-18 січня, 1997 року). – Київ, 1997. – С. 16–18, 76–82.

14. Балл Г.А. Системная трактовка культуры и личности в контексте концепции радиогуманизма / Г. А. Балл // Наука і освіта. – № 9/СХХVI. – 2014. – С. 26–31.

15. Балабанова Е. С. Социально-экономическая зависимость: теория, история и современность / Е.С. Балабанова – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2004. – 269 с.

16. Балдинюк О. Психолого-педагогічна характеристика підлітково-юнацьких неформальних груп / О. Балдинюк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – Вип. 41. – С. 120–126.

17. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества: пер. с англ. / З. Бауман. – Москва: Изд-во «Весь мир», 2004. – 188 с.

18. Бауман З. Индивидуализированное общество: пер. с англ. / З. Бауман. – МОСКВА «Логос», 2005. – 390 с.

19. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – Москва Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

20. Беляев Б.В. Психологический анализ процесса языкового перевода / Б. В. Беляев // Иностр. яз. в высш. шк. – № 2, 1963. – С. 160–173.

21. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 441 с.

22. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2012. — 256 с.

23. Бех И. Д. Нравственность личности: Стратегия становления / И. Д. Бех. – Ровно, 1991. – 146с.

24. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі / І. Д. Бех // Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – № 3, 4. – С. 172-184

25. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех – Київ: ІЗМН, 2008. – 203 с.

26. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – Москва : Изд-во полит. литературы, 1991. – 413 с.

27. Білик О.М. Нестандартна зайнятість: виклики сьогодення / О.М. Білик // Соціально-трудова відносина: теорія і практика. – 2014. – № 1. – С. 296-300.

28. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – Москва : Международная пед. академия, 1995. – 212 с.

29. Боришевський М.Й. Моральність як продукт творчості й самотворення особистості / М. Й. Боришевський // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога : Матеріали доповідей на Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 1998.

30. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26 – 33.

31. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер / [пер. с нем]. – М. : Республика, 1995. – 464 с.

32. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка / І. С. Булах. – Київ: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – 340 с.

33. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2005. – № 3. – Т. 6. – С. 60-74.

34. Воннегут К. Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей / К. Воннегут / пер. з англ. П. Соколовського. – Київ : «Художня літ-ра», 2007. – 120 с.

35. Владимирская Е. А. Методологические подходы к исследованию подростковых субкультур / Е. А. Владимирская // Известия Российского

государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. № 14(37): Аспирантские тетради: Научный журнал. – СПб.: ООО «Книжный дом», 2007. – С. 248-252.

36. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах; Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова – Москва : Педагогика, 1982. – 504с.

37. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст] / Л. С. Выготский / под ред. В. В. Давыдова. – Москва : Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.

38. Глебова Е. А. Западные молодежные субкультуры асоциальной направленности / Е. А. Глебова // Теория и практика образования в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – СПб.: Реноме, 2012. – С. 6–9.

39. Глебова Е. А. Зарубежный опыт педагогической работы с молодежными субкультурами: автореф дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Е. А. Глебова – Волгоград 2013. – 231 с.

40. Гнидин О. П. Психологические особенности агрессивности и ее профилактика у субъектов из различных социальных сред: дисс. ... канд. психол. наук.: спец. 19.00.01. – общая психология, психология личности, история психологии / О.П. Гнидин. – Ставрополь, 2008. – 271 с.

41. Гогугева М. М. Специфика негативного влияния субкультуры на развитие личности подростка / М. М. Гогугева // Вестник Томского государственного пед. ун-та. – 2010. – Вып. 5 (95). – С. 153–159.

42. Головатий М. Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану / М. Ф. Головатий [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=258>.

43. Гордяскина И.В. Моральный выбор. Феномен сознания и поведения: дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.05. / И. В. Гордяскинв. – Саранск, 2001. – 150 с.

44. Горская Г. А. Психологические условия становления младшего школьника как субъекта нравственного развития: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. / Г. А. Горская. – Київ., 1991. – 20 с.

45. Государственная и корпоративная политика занятости / Под ред. Т. Малевой. – МОСКВА Московский Центр Карнеги, 1998. – 179 с.
46. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – Москва: Канон-пресс, 2000. – 302 с.
47. Гришнова Е.А. Прекаризация как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины: Доклад, представленный в рамках сессии «Реакция рынка труда на кризис» [Электронный ресурс] / XIV Апрельской международной науч. конф. «Модернизация экономики и общества» (Москва, 2-5 апреля 2013 г.) // Е. А. Гришнова, Е. Г. Бринцева. – Режим доступа: <http://www.gosbook.ru/node/71987>
48. Грищенко Н. І. Сучасні субкультурні утворення молоді як транслятори цінностей постіндустріального суспільства / Н. І. Грищенко // Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук: матеріали міжнародної конференції (12–13 вересня 2014 р.). – Одеса, 2014. – С. 51–54.
49. Грішнова О.А. Соціальні інновації у трудовій сфері: сутність, види, особливості реалізації в Україні / О.А. Грішнова, Г.Ю. Мішук // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2. – С. 167-178.
50. Губернський Л.В. Гуманітаризація: від культу знань – до культу мислення / Л.В. Губернський // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 67-71
51. Гусейнов А. А. Мораль / А. А. Гусейнов // Общественное сознание и его формы / Предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. – Москва: Политиздат, 1986. – С. 144-202.
52. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении / В. В. Давыдов. – Москва : Педагогика, 1972. – 423 с.
53. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – / В. В. Давыдов. – Москва : ИНТОР, 2006. – 544 с.
54. Дёмин А. Н. Личность в кризисе занятости: стратегии и механизмы преодоления кризиса / А. Н. Дёмин. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2004. – 315 с.
55. Дикунов С.А. Трансформация занятости населения: тенденции и противоречия / С. А. Дикунов // Известия Саратовского университета. – 2011. – Т. 11. – Сер. Социология. Политология. – Вып. 2. – С. 42-44.
56. Дмитренко Л. К. Мотивація саморозвитку особистості / Л. К. Дмитренко. – Київ: Абрис, 2007. – 114 с.

57. Древаль Ю. Д. Прекаризація як феномен сучасних соціально-трудових відносин / Ю. Д. Древаль, Л. М. Лінецький // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2016. – Вип. 174. – С. 34-43.

58. Дробницький О. Г. Моральная философия: Избр. труды / Сост. Р. Г. Апресян. – Москва : Гардарики, 2002. – 523 с.

59. Дроздовський Д. Молодість, історія і субкультура: знімки контактних зон / Д. Дроздовський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – № 46. – С. 19 – 24.

60. Дьяконов Г. В. Психология діалогу – наука про психічне, особистісне й духовне буття людини / Г. В. Дьяконов // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип. 26. – С. 12–21. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2011_26_4

61. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – №4. – С. 51-59.

62. Журавлѐв А.Л. Специфика междисциплинарных исследований в психологии // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №6. – С. 83-88.

63. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Л. П. Журавльова. – Одеса, 2008. – 48 с.

64. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007. – 328 с.

65. Зайцева Ю. Е. Чувство собственного достоинства как психологический феномен / Ю. Е. Зайцева: дис ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Москва : РГБ, 2003. – 180 с.

66. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура / М. М. Закович. – Київ: Знання, 2007. – 468 с.

67. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. Режим доступу: <http://www.osvita-konotop.gov.ua/zakon-ukra%D1%97ni-vid-05-09-2017-2145-viii-pro-osvitu.html>

68. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних: навч.-метод. посіб. / С. Ю. Замула. – Біла Церква: ДПтСУ, 2011. – 240 с.

69. Засекіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості [Текст] : автореф. ... дис... док-ра психол. наук : 19.00.01 / Л. В. Засекіна. – Київ, 2006. – 34 с.

70. Захарова А.В. Становлення особистості й професійної спрямованості учнів-випускників / А.В. Захарова // Шкільний світ. Психолог. – № 3, 2005. – С. 11–18.

71. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учеб. пособие для студентов вузов. – Москва Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.

72. Зливков В.Л. Професійна ідентичність та особистість педагога : навчальний посібник для студентів ВНЗ, рекомендовано МОН України / В.Л. Зливков. – Ніжин, 2014. – 131 с

73. Знаков В.В. Правда и ложь в сознании русского народа и современной психологии понимания / В. В. Знаков. – Москва : Ин-т психологии РАН, – 1993. – 116 с.

74. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія : на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 172 с.

75. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра / М. Г. Іванчук // Педагогіка і психологія. – 2000. – №1. – С. 66-72.

76. Карпенко З.С. Психологические особенности самоопределения младших школьников: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / З. С.Карпенко // Гос. пед. университет им. А. М. Горького. – Київ, 1989. – 24 с.

77. Киричук О. В. Формування творчої особистості вчителя в педагогічному ВНЗ / О. В Киричук . – Київ : КДПІ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 20 с.

78. Колберг Л. Развитие моральных суждений / Л. Колберг. – Москва : Интерпракс, 1995. – С. 40-42.

79. Колот А.М. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері: феномен прекаризації [Електронний ресурс] / А.М. Колот // Офіційний сайт КНЕУ імені В. Гетьмана. Факультет управління персоналом та маркетингу. – Режим доступу: http://fm.kneu.edu.ua/ua/depts3/k_upravlinnja_personalom.

80. Корчакова Н. В. Психологічні особливості особистісної самопрезентації в молодшому шкільному віці : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Корчакова. – Ів.-Франківськ, 2004. – 207 с.

81. Корчакова Н. В. Вікова генеза просоціальності особистості : дис. ... д.-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Корчакова. – Київ, 2018. – 565 с.

82. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, – 2000. – 992 с.

83. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – Москва: Педагогика, 2008. – 301 с.

84. Кулагина И. Ю. Личность школьника от задержки психологического развития до одаренности: учебное пособие [для студентов и преподавателей] / И. Ю. Кулагина. – Москва : ТЦ «Сфера», 1999. – 192 с.

85. Кулакова Л. М. Фрмування почуття власної гідності у молодших школярів в умовах навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. М. Кулакова; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – Київ, 2015. – 22 с.

86. Кустарёв А. С. Социальное время и социальная политика в XXI веке: Специализированная информация / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований / А. С. Кустарёв. – Москва: ИНИОН, 2002. – 72 с.

87. Лазурский А. Ф. Альтруизм // Психология личности: Тексты. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – С. 15-21.

88. Лальман Ж. От труда к занятости: двойной поворот проблемы / Ж. Лальман // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2. – №2. – С. 128-139.

89. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс / А. А. Леонтьев // Психолінгвістическа і лінгвістическа природа тексту і особенности его восприятия. – Киев : КГУ, 1979. – С. 18–19.

90. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – / А. Н. Леонтьев. – Москва : Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.

91. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – Москва : Смысл, 1999. – 487 с.

92. Ливингстоун К. Ролевые игры в обучении иностранным языкам : методический материал / предисл. на рус. яз. и прил. Н.И. Гез / К. Ливингстоун. – Москва : Высш. шк., 1988. – 127 с. (Пер. изд. : Role Play in Language Learning / Carol Livingstone).

93. Лийметс Х. Й. Как воспитывает процесс обучения? / Х. Й. Лийметс – Москва : Знание, 2002. – 98 с.

94. Логвинова М. И. Молодёжные субкультуры: психологические аспекты / М. И Логвинова, Т. И. Логвинова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 17. – С. 569–573.

95. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Джон Локк. – Москва, 1985. – Т. 1 : Опыт о человеческом разумении. – 582 с.

96. Магун В.С. Смена диапазона /В.С. Магун // Отечественные записки. – 2003. – №3.

97. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. 4-е междунар. изд. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 510 с.

98. Максименко С.Д. Генетическая психология : Методологическая рефлексия проблем развития в психологии : [монография] / Сергій Дмитрович Максименко. – М. : „Рефл-бук”, К. : „Ваклер”, 2000. – 320 с

99. Малахов В. А. Этика: Курс лекцій : Навчальний посібник. / В.А. Малахов. – 3-тє вид. – Київ : Либідь, 2001. – 384 с.

100. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – Москва, 1996. – 192 с.

101. Мейерхольд И.С. Психологические факторы педагогической науки / И. С. Мейерхольд. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2006. – 151 с.

102. Михальчук Н.О. Психологічна підготовка майбутнього викладача як необхідна умова гуманізації вищої школи / Н.О. Михальчук, О.М. Мазурок // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали II Міжнародної науково-прак. конф. студентів та молодих науковців, 13–14 травня 2009 р., м.Рівне. – Рівне : РДГУ, 2009. – С. 130–131.

103. Михайлова Е. С. Коммуникативный и рефлексивный компоненты и их соотношение в структуре педагогических способностей : дис. канд. психол. наук : 19.00.01 / Е. С. Михайлова. – Ленинград : Слово, 1990. – 238 с.

104. Михальчук Н.О. Науково-організаційні засади підготовки спеціалістів для роботи в психологічній службі / Н.О. Михальчук, Н.О. Хупавцева // Актуальні проблеми практичної психології : Матеріали науково-практ. конференції “Актуальні проблеми практичної психології” в Ін-ті психології, історії та соціології Херсонського державного ун-ту 23–24 квітня 2009 р. – Ч. 2. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2009. – С. 86–93.

105. Молчанова Е. В. Формирование волевого компонента чувства собственного достоинства у учащихся младшего школьного возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Е. В. Молчанова. – Майкоп, 2008. – 26 с.

106. Москаленко В. Соціалізація особистості / В. Москаленко. – Київ: Фенікс, 2013. – 540 с.

107. Муздыбаев К. Переживание времени в период кризисов / К. Муздыбаев. Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – №4. – С. 5-21.

108. Муздыбаев К. Измерение надежды / К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. – №4. – С. 26-35.

109. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации // Социологический журнал. – 2001. – №1. – С. 5-32.

110. Мусатов С.О. Основи психології спілкування: Матеріали до програми «Психологія. 11 клас. Профільний рівень» / С.О. Мусатов // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 2. – С. 69–80.

111. Нагорна Г.О. Стратегічні і тактичні підходи до формування професійного мислення у майбутніх вчителів / Г. О. Нагорна // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – с. 125-133.

112. Найдёнова Л. А. О рефлексивном аспекте индивидуального и совместного решения творческих задач / Л. А. Найдёнова, М.И. Найдёнов // Человек – творчество – компьютер : тезисы доклада к VIII международному конгрессу по логике, философии и методологии науки. – Ч. 1. – М., 1987. – С. 175–179.

113. Озерникова Т.Г. Принуждение к труду в переходной экономике / Т. Г. Озерникова // Вопросы экономики. – 2003. – № 9. – С. 100-110.

114. Орлов А.Б. Психологічні аспекти педагогічної діяльності. – Київ: Знання, 2004. – 36 с.

115. Павелків В. Р. Аналіз вивчення деформованої соціалізації як мотиву девіантної поведінки в умовах включення особистості до простору субкультури / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue: 66, 2015. – С. 75-79.

116. Павелків В. Р. Зміна рівня вираженості особистісних деструкцій у представників молодіжних субкультур після впровадження превентивно-корекційної роботи / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 12. – С. 176–184.

117. Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки в підліткових субкультурах: дис. ...д-ра псих. наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / В. Р. Павелків. – Київ – 2019. – 475 с.

118. Павелків Р. В. Формування та розвиток здатності до моральної рефлексії в процесі активного соціально-психологічного навчання молодших школярів / Р. В. Павелків // Психологія : реальність і перспективи : Збірник наукових праць. Випуск 8. // упоряд. Р.В. Павелків; ред. кол. : Р.В. Павелків, В.І. Безлюдна, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – С 5-10.

119. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.

120. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. / Ж. Пиаже. – Москва. – : Международная педагогическая академия, 1994. – 690 с.

121. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей / Є. А. Подольська Т. В. Подольська. – Київ : Інкос, 2009. – 352 с.

122. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей: Київ, 2018. – 40 с.

123. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давидова, А.В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. 1-е изд. – Москва : Педагогика, 2003. – 448 с.

124. Рибалка В.В. Проблеми розвитку психологічної культури майбутнього професіонала / В. В. Рибалка // Теорія і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ “ХПИ”.– 2002, №2. – С. 74-80.

125. Розмаинский И. В. Динамика общественной идеологии как фактор экономико-институциональных изменений / И. В. Розмаинский // Трансформация экономических институтов в постсоветской России. / Под ред. Р. М. Нуреева. – Москва МОНФ, 2000. – С. 25-31.

126. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн: В 2 т. – Москва: Педагогика, 2009. – Т. 1 – 485 с.

127. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України / М. В. Савчин. – Київ, 1997. – 410 с.

128. Савченко О. Д. Дидактика початкової школи / О. Д. Савченко. – Київ : Абрис, 2007. – 412 с.

129. Садокова А. В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на развитие моральной компетентности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13. / А. В. Садокова. – Москва, 2001. – 161 с.

130. Селінджер Дж.Д. Над прірвою у житі / Дж. Д. Селінджер / в укр. пер. О. Логвиненка. – Київ : Молодь, 1984. – 272 с.

131. Семенов И. Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач / И. Н. Семенов.– М.: Педагогика, 2000. – 210 с.

132. Семиченко В.А. Психологічна структура педагогічної діяльності / В. А. Семиченко, В.С. Заслуженюк. – Київ : ВПЦ «Київ. ун-т.», 2000. – 217 с.

133. Селигман М. Как научиться оптимизму / М. Селигман. – Москва, Вече, 1997.

134. Ситникова Е. Н. Сущность субкультурной грамотности подростка / Е. Н. Ситникова <https://www.science-education.ru/pdf/2013/3/366.pdf>

135. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Марина Лазарівна Смутьсон. – Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 2002. – 461 с.

136. Соколов М. Субкультурное измерение социальных движений: когнитивный подход / М. Соколов // Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга / Под ред. В. В. Костюшева. – СПб.: Норма, 1999. – С. 9–23.

137. Соколов М. К. Как писать этнографию молодежной субкультуры / [Электронный ресурс] / М. К. Соколов – Режим доступа <http://subculture.narod.ru/texts/unpublished/sokolov.htm>

138. Соловцова Е. Е. Механизм психической регуляции нравственных аспектов деятельности младших подростков: дисс. ... канд. психол. наук:19.00.07. / Е. Е. Соловцова. – Москва,1999. – 190 с.

139. Социально-психологическая динамика в условиях экономических изменений / отв. ред.: А. Л. Журавлёв, Е. В. Шорохова. – Москва Изд-во Ин-та психологии РАН, 1998. – 295 с.

140. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. / В. О. Сухомлинський – Київ: Радянська школа, 1977. – Т.4. – 640 с.

141. Сэв Л. К. К проблеме развития личности / Л. К. Сэв: Пер. с франц. – Москва : Просвещение, 2009. – 240 с.

142. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования / Ю.Г. Татур // Материалы ко второму заседанию методологического семинара. Авторская версия. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 17 с.

143. Тедески Дж. Основы социальной власти и социального влияния / Дж.Тедески, М. Неслер // Иностранная психология. – Т. 2. – 1994, №2(4). – С. 20-31.

144. Теплов Б.М. Избранные труды [Текст] : [в 2 т.] / Борис Михайлович Теплов // [ред.-сост. Н.С. Лейтес]. – Т. 1. – Москва : Педагогика, 1985. – 325 с.

145. Тихонова Н. Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике / Н. Е. Тихонова. – Москва РОССПЭН, 1999. – 320 с.

146. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології О. М. Ткаченко. – Київ: Вища школа, 1999. – 220 с.

147. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Франкл. – 2018. – Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.koob.ru/frankl_viktor/psihoterapia_na_praktike.

148. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; Москва: Смысл, 2003. – 860 с.

149. Хижный Э.К. Новая модель занятости и становление глобального рынка труда / Э.К. Хижный // Нестандартные формы занятости в промышленно развитых странах: Пробл.-тематический сб. / ИНИОН РАН. – Москва, 1999. – С. 8-60.

150. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования [Текст] / Марина Александровна Холодная / [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

151. Царахова Н. В. Девиации в субкультуре современной российской молодежи / Н. В. Царахова // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2015. – Вып. 2 (158). – С. 233–238.

152. Циба В. Т. Соціалізація особистості: виховання характеру / В. Т. Циба // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. Міжнар. наук. конф. – Т. 3. – Київ : Міленіум, 2002. – С. 226-230.

153. Чиренко Н. В. Почуття власної гідності : критерії та показники / Н. В. Чиренко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Вып. 12. – Ін.-т проблем виховання. – Київ, 2008. – С. 115-119.

154. Шабанов Л. В. Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: социальный протест или вынужденная маргинальность / Л. В. Шабанов. – Томск: Томский гос. ун-т, 2005. – 399 с.

155. Шабанова М. Социология свободы: Трансформирующееся общество / М. Шабанова. – Москва Московский общественный научный фонд, 2000. – 314 с.

156. Шевчук А.В. О будущем труда и будущем без труда / А.В. Шевчук // Экономическая социология. – 2005. – Т.6. – № 3. – С. 11-24.

157. Эльконин Д. Б. Психология развития / Д. Б. Эльконин. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 144 с.

158. .Юнг К. Психологические типы / Карл-Густав Юнг / [пер. с нем.]. – Минск : ООО “Попурри”, 1998. – 656 с.

159. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. / С. Г. Якобсон. – Москва : Педагогика, 1984. – 143 с.

160. Яцюк Н. О. Психологічний аналіз механізмів моральної саморегуляції / Н. О. Яцюк // Психологія : реальність і перспективи. – 2015. – Вып. 5. – С. 155-162.

161. Aquilanti T.M., Leroux J. An integrated model of outplacement counseling // *Journal of Employment Counseling*. 1999. Vol. 36. № 4. P. 177-192.
162. Aloise-Young P. The development of self-presentation: self-promotion in 6- to 10-year-old children / P. Aloise-Young // *Social cognition*. – 1993. – Vol. 11, № 2. – P. 201-222.
163. Arthur M.B. The boundaryless career: A new perspective for organizational inquiry / M.B. Arthur // *Journal of Organizational Behavior*. – 1994. – Vol. 15. – P. 295-306.
164. Banerjee R. Children's understanding of self-presentational display rules: association with mental-state understanding / R. Banerjee, N. Yuill // *British Journal of Developmental Psychology*. – 1999. – Vol.17, № 2. – P. 111-124.
165. Barclay P. Partner choice creates competitive altruism in humans / P. Barclay, R. Willer // *Proc Biol Sci*. – 2007 Mar 7; 274(1610) P. 749–753.
166. Botto S. V. Sensitivity to the evaluation of others emerges by 24 months // S. V. Botto, P. Rochat // *Developmental Psychology*, 2018. – 54(9), P. 1723–1734.
167. Bryan C. J. “Helping” ver-sus “being a helper”: Invoking the self to increase helping in young children / C. J Bryan, A. Master, G. M. Walton // *Developmental Science*, 2014. – 16 (6). – P. 952-995.
168. Carlston D.E. Associated systems theory : A systematic approach to the cognitive representation of persons and events / D.E. Carlston // [in R.S. Wyer (Ed.) *Advances in Social Cognition*]. – Vol. 7 : *Associated Systems Theory*. – 1994. – Hillsdale, N-Y : Erlbaum – P. 1–78.
169. Crick N. A review and reformulation of Social information-processing mechanisms in children social adjustment / N. Crick, K. Dodge // *Psychological Bulletin*. – 1994. – Vol.115, №1. – P.74-101.
170. Crick N. Children's perceptions of their peer experiences : Attributions, loneliness, social anxiety, and social avoidance / N. Crick, G. Ladd // *Developmental Psychology*,1993. – Vol. 29, №2. – P. 244-254/
171. Dahl A. Domain differences in early social interactions / A. Dahl, J. J. Campos // *Child. Development*. – 2013. – Vol. 84. – P. 817–825.

172. Darity W.Jr. Social psychology, unemployment and macroeconomics / W.Jr. Darity, A.H. Goldsmith // *Journal of Economic Perspectives*. – 1996. –Vol.10. №1. – P. 121-140.

173. Darity W.Jr. Unemployment, social psychology, and unemployment hysteresis / W. Jr. Darity, A. H. Goldsmith // *Journal of Post Keynesian Economics*. – 1993. –Vol.16. – №1. P. 55-73.

174. Dooley D. Personal and aggregate unemployment and psychological symptoms / D.Dooley, R.Catalano , K. Rook // *Journal of Social Issues*. – 1988. Vol.44. – №4. P. 107-123.

175. Eby L.T. Job loss as career growth: Responses to involuntary career transitions / L. T. Eby, K. Buch // *Career Development Quarterly*. – 1995. – Vol.44. – №1.

176. Elder G. H. Economic stress in lives: developmental perspectives / G. H. Elder, A. Caspi // *Journal of Social Issues*. –1988. – Vol.44. –№4. – P. 25-45.

177. Engelmann J.M. Young children care more about their reputations with ingroup members and potential reciprocators / J.M.Engelmann H. Over, E. Herrmann, M. Tomasello // *Developmental Science* 2013. – 16(6): P. 952-958.

178. Engelmann J.M. Chimpanzees trust conspecifics to engage in low Acost reciprocity / J. M. Engelmann, E. Herrmann, M. Tomasello // *Proc Biol Sci*. – 2015 Feb 22;282(1801):20142803. doi: 10.1098/rspb.2014.2803

179. Engelmann J. M. The influence of reputational concerns on children's prosociality / J. M. Engelmann, D. J. Rapp // *Current Opinion in Psychology* – 2018, 20: P. 92–95.

180. English vocabulary. Electronic resource. Access mode : <http://www.multitran.ru>.

181. Feather N.T. Expectancy-value theory and unemployment effects / N. T. Feather // *Journal of Occupational & Organizational psychology*. – 1992. – Vol.65. –№4. – P. 315-340.

182. Feather N.T. The effects of unemployment on work values and motivation / N. T Feather // *Work motivation* / Ed. by U. Kleinbeck, et al. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publ., 1990. P. 201-229.

183. Fiske S.T., Taylor S.E. *Social Cognition* [Text] / S.T. Fiske, S.E. Taylor. – New York : McGraw-Hill. – 1991. – 156 p.

184. Fryer D. Psychological of material deprivation: why does unemployment have mental health consequences? / D. Fryer // *Understanding unemployment: new perspectives on active labour market policies* / Ed. by E. McLaughlin. L.: Routledge, 1992. P. 103-125.

185. Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice / Howard Ear Gardner. – N-Y. : Basic Books. – 1993. – 463 p.

186. Gottfredson M. Holland's contributions to vocational psychology: a review and evaluation / M. Gottfredson, L. John // *Journal of Vocational Behavior*. 1999. Vol.55. №1. P. 15-40.

187. Hepach R. Young Children Sympathize Less in Response to Unjustified Emotional Distress / R. Hepach, A. Vaish, M. Tomasello // *Develop. Psychology*. – 2013. – Vol. 49. – No. 6. – P.1132–1138.

188. Hilton J.L. Stereotypes [Text] / J.L. Hilton, W. von Hippel. – *Annu : Rev. Psychol.* – 1996. – Vol. 47. – P. 237–271.

189. Fu G. Young children with a positive reputation to maintain are less likely to cheat // G. Fu, G. D. Heyman, M. Qian, T Guo, K. Lee // *Dev. Sci.* – 2016 Mar;19(2): P. 275-283. doi: 10.1111/desc.12304.

190. Herrmann E. Children engage in competitive altruism / E. Herrmann, J. M. Engelmann, M. Tomasello // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2019. – P. 176–189.

191. Jahoda M. Economic recession and mental health: some conceptual issues / M. Jahoda // *Journal of Social Issues*. 1988. Vol.44. №4. P. 13-23.

192. Jahoda M. Reflections on Mariental and after / M. Jahoda // *Journal of Occupational & Organizational psychology*. – 1992. – Vol.65. – №4. – P. 355-358.

193. Jahoda M. Work, employment, and unemployment: values, theories, and approaches in social research / M. Jahoda // *American Psychologist*. 1981. – Vol. 36. – №2. – P. 184-191.

194. Jones E. E. Toward a general theory of strategic self-presentation / E. E. Jones, T.S. Pittman // *Psychological and Social Psychology Bulletin*. – 1981. – Vol.4, № 1. – P.200-206.

195. Kanfer R. Job search and employment: a personality-motivational analysis and meta-analytic review / R. Kanfer, C.R. Wanberg, T. M. Kantowitz // *Journal of Applied Psychology*. – 2001. – Vol. 86. – №5. – P. 837-855.

196. Kihlstrom J.F. Social Intelligence [Electronic resource] / J. F. Kihlstrom, N. Cantor. – Access mode : http://istsocrates.berkeley.edu/~kihlstrom/social_intelligence.htm
197. Latack J. C. After the ax falls: job loss and career transition / J. C. Latack, J. Doizer // *Academy of Management Review*. – 1986. – Vol.11. – №2. P. 375-392.
198. Leary M., Kowalski R. Impression Management: a literature review and two-component model / M. Leary, R. Kowalski // *Psychological Bulletin*. – 1990. – Vol. 107, № 1. – P.34-47.
199. Leimgruber K. L. Young children are more generous when others are aware of their actions / K. L. Leimgruber, A. Shaw, L.R. Santos, K. R. Olson. // *PLoS One*. 012;7(10):e48292. doi: 10.1371/journal.pone.0048292. Epub 2012 Oct 31.
200. Liszkowski U. Twelve- and 18-month-olds point to provide information for others / U. Liszkowski, M. Carpenter, T. Striano, M. Tomasello // *Journal of Cognition and Develop.* – 2006. – Vol. 7 (2). – P. 173–187.
201. Maslow A. H. Our maligned animal nature. *Jour. of Psychol* / A.H. Maslow – 1949, P. 28, 273–278.
202. Milinski M. Reputation, a universal currency for human social interactions / M. Milinski // *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. – 2016 Feb 5; P. 371(1687): 20150100. doi: 10.1098/rstb.2015.0100.
203. Nichols S. The role of social understanding and empathic disposition in young children’s responsiveness to distress in parents and peers / S. R. Nichols, M. Svetlova, C. A. Brownell // *Cognition, Brain, & Behavior*. – 2009. – Vol. 4. – P. 449–478.
204. Over H. The influence of group membership on young children’s prosocial behaviour / H. Over // *Current Opinion in Psychology*. – P. 17-20.
205. Osipow S. H. Career issues through the life span / S. H. Osipow // *Psychology and work: Productivity, Change, and Employment*. Washington: APA, 1989. P. 141-168.
206. Rapp D. J. Young Children’s Reputational Strategies in a Peer / D. J. Rapp // *Group Context* 2019 – Vol. 55, No. 2, 329 –336.
207. Rogers C.R. Freedom to learn for the 80’s / C. R. Rogers. – N.-Y. : Columbus, 1983. – 122 p.

208. Salinger J.D. *The Catcher in the Rye* / J.D. Salinger. – OCR & Spellcheck : Aerius, 2003. – 91 p.

209. Schlenker B. *Self-identification: toward an integration of the private and public self / Public self and private self* / R. Baumeister (Ed.). – New York: Springer-Verlag, 1986. – P. 21-62.

210. Selman R., Lavin D. Brion-Meisels S. “Troubled children’s use of self-reflection” // *Social-cognitive development in Context/Serafica F.(Ed).* – Methuen, London, 1982. – P.52-68.

211. Silver I. *Pint-sized public relations: Developing reputation management* / I. Silver, A. Shaw // *Trends in Cognitive Science.* – 2018. – 22. – P. 277-279.

212. Svetlova M. *Toddlers' Prosocial Behavior: From Instrumental to Empathic to Altruistic Helping* / M. Svetlova, S. Nichols, C. Brownell // *Child. Develop.* – 2010. – Vol. 81 (6). – P. 1814–1827.

213. Super D. E. *Developmental career assessment and counseling: The C-DAC model* / D.E Super, W.L. Osborne, D.J.Walsh, S. D. Brown, S.G. Niles // *Journal of Counseling & Development.* –1992. –Vol.71. – №1. –P. 74-80.

214. Sternberg R.J. *Social intelligence and decoding skills in nonverbal communication* / R.J. Sternberg, H.G. Smith // *Social Cognition.* – 1985. – № 3. – P. 168–192.

215. *The psychological and social consequences of unemployment. Report prepared by the study group of the 1984/1985 coordinated research programme.* Strasbourg, 1987.

216. Vonnegut K. *Slaughterhouse-Five or The Children’s Crusade: A Duty-Dance with Death* / K.Vonnegut. – N.-Y : Novels, 2006. – 78 p.

217. Wanberg C.R., Watt J.D., Rumsey D.J. *Individuals without job: an empirical study of job-seeking behavior and reemployment* / C.R Wanberg, J.D.Watt, D.J.Rumsey // *Journal of Applied Psychology.* 1996. Vol.81. №1. P. 76-87

218. Warr P. *Work, unemployment, and mental health* / P. Warr Oxford: Oxford university press, 1987. 361 p.

219. Warneken F. *Extrinsic Rewards Undermine Altruistic Tendencies in 20–Month–Olds* / F. Warneken, M. Tomasello // *Develop. Psychology.* – 2008. – Vol. 44, No. 6. – P. 1785–1788.

220. Warneken F. Parental Presence and Encouragement Do Not Influence Helping in Young Children / F. Warneken, M. Tomasello // *Infancy*, 2013. – Vol. 18 (3). – P. 345–368.

221. Watling D. Children's differentiation between ingratiation and self-promotion / D. Watling, R. Banerjee : DOI:10.1111/j.1467-9507.2007.00406.x

222. Weiner B. An attributional theory of achievement motivation and emotion / B. Weiner // *Psychological Review*. – 1985. –Vol.92. – №4. – P. 548-573.

Наукове видання

ОСОБИСТІТЬ У КОНТЕКСТІ МОРАЛЬНОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ

МОНОГРАФІЯ

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 10.12.2018. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 12 Тираж 300 прим.

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.